

Queer konst och icke-binär bildkonstpedagogik i undervisning för att främja ungdomars välmående och förmåga till livshantering

Jenny Wiik

Yrkeshögskolan Novia, Finland

Abstract: Reports indicate that the risk of mental or physical illness is higher for LGBTQ+ youth in Finland due to discrimination and minority stress. Although artistic practices have been widely proven to promote health and well-being, LGBTQ+ concerns have rarely been addressed in art education in school. The research question for this chapter is how artistic methods and practices could be used in art education to discuss the diversity of gender identities and sexualities, and thus promote the students' well-being and knowledge of life skills in a new arena.

Qualitative interviews and artworks by two artists who work with queer themes and perspectives in their art were analysed thematically from the point of view of critical pedagogical perspectives and queer theory. In the chapter, this theoretical perspective is referred to as non-binary visual art pedagogy. The result presents artistic and creative themes and methods that can be used in visual art education to improve knowledge and understanding of LGBTQ+ issues among youth. The teaching plan should focus on the transformation of societal norms, which creates a safer space to explore the themes, without requiring individuals to be open about their own position in relation to the minority issue discussed. The themes are discussed in relation to the Norwegian concept *livsmestring* (life skills) that has recently become part of the national curriculum.

Keywords: art education, LGBTQ+, critical pedagogy, queer art, minority stress, life skills

Sitering: Wiik, J. (2024). Queer konst och icke-binär bildkonstpedagogik i undervisning för att främja ungdomars välmående och förmåga till livshantering. I A.-L. Heide, K. B. Batt-Rawden, M. Stranden & E. Angelo (Red.), *MusPed:Research: Vol. 7. Health and life skills through music, arts and culture in education* (Kap. 6, s. 141–164). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.216.ch6>
Lisens: CC BY-NC-ND 4.0

Introduktion

Trots stora framsteg i Norden och Finland för den sociala rörelse som förespråkade mänskliga rättigheter för personer som omfattas av LHBTQI+-beteckningen¹ är risken att bli psykiskt eller fysiskt sjuk större för ungdomar som identifierar sig tillhörande gruppen, bland annat på grund av diskriminering och minoritetsstress (Helakorpi & Kivimäki, 2021; Seta rf.,² 2023). Barn och ungdomar som tillhör en könsminoritet förblir osynliga och det förekommer ”negativa attityder, diskriminering och till och med våld på grund av barnets könsidentitet eller könsuttryck” och detta berättas sällan för läraren (Jäskeläinen et al., 2015).

Jämställdhetslagen och diskrimineringslagen i Finland stipulerar skolans skyldighet att främja jämställdhet och likabehandling (609/1986; 1325/2014). Genom att i högre grad ta in LHBTQI+-perspektiv i bildkonstundervisningen i skolan kunde man också stödja ungas hälsa och välmående via deras upplevelser och utövande av konst och kultur. Queer konst är en del av den samtida konsten men har också en äldre, delvis bortglömd historia.

Den finländska konstnären Edith Hammar beskriver den queera konstens historia och betydelsen av ett queert bildberättande:

Det finns något väldigt mänskligt i att berätta genom bild, och bild är att berätta. Och i en queer kontext där historieskrivning inte alltid är jättelätt på grund av tystnadskultur, statliga strukturer, och andra strukturer och normer så är inte den queera berättelsen alltid så lätt att följa, det är stora hopp mellan generationer. Och man måste uppfinna hjulet för varje generation. Queers är väldigt bra på att berätta och kommunicera genom bild. I historiska queera bilder kan man se att oj det här uttrycket fanns förut! Innan nazityskland fanns den här sortens bilder och så vidare. På så sätt ser jag den queera bilden som en extremt viktig form av kommunikation. Och idag så förverkligar jag mycket av min egen queera identitet genom bilder. (E. Hammar, intervju, 1 mars, 2023)

1 LHBTQI+ står för lesbisk, homo, bisexuell, trans, queer och intersex (Seta rf., u.å.c) och plus-tecknet för övriga identiteter och läggningar. Q kan också ibland tolkas som *questioning*, dvs. ifrågasättande eller reflekterande över sexuell läggning (Seta rf., 2022). Jag har valt att skriva bokstäverna i den ordning som de oftast skrivs på engelska.

2 Seta rf. (eller Kompetenscentrum för könsmångfald) är en människorättsorganisation i Finland, grundad 1974.

”Queer” är ett paraplybegrepp som omfattar alla de identiteter som finns i LHBTQI+, men som också har en äldre betydelse som något konstigt eller underligt (Pilcher, 2017, s. 11–12). Det finns än så länge bara begränsat med forskning om queer i bildkonstpedagogik och undervisning i Norden och Finland, även om queer-temat tagit plats i västerländsk konsthistorisk forskning sedan den feministiska rörelsens ökade inflytande på universitetet på 1970-talet (Cothren & D’Alleva, 2021; se t.ex. Davis, 1994; Halperin, 1997; Lauretis, 1991; Sedgwick, 1993; i Finland: Vänskä, 2006).

Barn och unga växer upp i en alltmer visuell kultur. Den finländska konstnären Heidi Lunabba tar upp hur nästan allt i visuell kultur kan ses genom en lins som tar upp kön eller sexualitet och att dessa har en solid existens i den visuella kulturen, varför visuella metoder är ett vettigt verktyg för att bearbeta det (H. Lunabba, intervju, 10 april, 2023). Därför söks inspiration från två queera konstnärskap och queer konstpedagogisk forskning för att skapa en bildkonstpedagogisk metod för hur läraren kan ta upp temat i sin klass. Konstnärerna Heidi Lunabba (f. 1977) och Edith Hammar (f. 1992) behandlar queera teman i sin konst, och bådas konst analyseras med syftet att söka insikter och inspiration till en *icke-binär bildkonstpedagogisk metod*. I kapitlet argumenteras för att icke-binär bildkonstpedagogik kan främja ungdomars hälsa, välmående och livshanteringsförmåga.

Heidi Lunabba är utbildad medianom inom fotografi och har en magisterexamen från Bildkonstakademien i Helsingfors, avdelningen för Tid och rum. Lunabba definierar sin konst som ställningstagande, socialt eller samhälleligt medveten. Målet är ofta att bygga gemenskaper genom workshoppar och delaktighet, men också med serier som uttrycksmedel för deltagarna. Serierna kombinerar fotografi, teckning och texter. Hen har deltagit i gemensamma utställningar sedan 1997 och haft separatutställningar sedan 2002, samt utfört ett flertal projekt på allmänna platser runt om i Finland, Norden och Europa och i städer som Tokyo, New York och Perth (Lunabba, u.å.d). Lunabba har också i samarbete med fotokonstnären Ilar Gunnar Persson skapat en sociala medier-kampanj – #tvattlina – där vem som helst kan stödja LHBTQI+ genom att lägga upp bilder på regnbågsfärgade kläder på tork.³ Kampanjen är ett exempel på konstnärlig aktivism som kan vara empowering för alla som deltar.

3 Se artikeln ”Häng tvätt för alla människors lika värde”, <https://svenska.yle.fi/a/7-813998>.

Edith Hammars främsta uttryck är teckning. Hen är utbildad vid Kungliga konsthögskolan i Stockholm och har från och med 2016 främst haft utställningar i Sverige och Finland. Hammars verk finns i samlingar bland annat på Moderna museet i Stockholm och Malmö Konstmuseum. Seriealbumen *Homo Line* (2020) och *Portal* (2023) har båda nominerats till Serie-Finlandia-priset. *Portal* tilldelades det nya nordiska litteraturpriset Prisma i december 2023. Hammars teckningar kan också förekomma i stor skala på väggar eller i form av interaktivt audiodrama (*Sexiga byxor och andra problem*, 2022). Hammars bilder är ofta självbiografiska och innehåller icke-normativa människofigurer i olika stadsmiljöer eller interiörer. Figurerna socialiserar eller vilar, är halvt påklädda eller på väg att klä på eller av sig (Hammar, u.å.a). Svettdroppar, mörka ytor, vågiga och dallrande linjer, orealistiska storleksförhållanden mellan figurer och omgivning ger ett surrealistiskt eller febrigt intryck. Hammar beskriver miljöerna som ”casual but utopian settings” och teckningarna som portaler eller fönster till trygga och lycksaliga dimensioner där både konstnären och betraktaren kan prova på begär och behov (Hammar, u.å.a).

Forskning har visat att konst och kultur har positiva effekter på hälsa och välmående (Fancourt & Finn, 2019). I WHO:s översiktsstudie lyfts ett stort antal resultat fram som visar hur konst påverkar hälsan positivt under livets alla skeden och i många olika livssituationer. I förhållande till LHBTQI+ nämns inga studier om bildkonst, men en studie om musikterapi har visat att skraddarsydda konstprogram bekräftar upplevelsen av könsidentiteten och ökar egenmakt (empowerment) gällande hälsa hos personer som identifierar sig tillhörande LHBTQI+-spektrat (Boggan et al., 2018; Fancourt & Finn, 2019). Inom musikområdet har också forskaren Thomas Richard Hilder skrivit om musikterapi, pedagogiska metoder och LHBTQI+-körer och aktivism (Hilder, 2020, 2022, 2023).

Det framgår i antologin *Feminism and Queer in Art Education* (Suominen & Pusa, 2018) att LHBTQI+ behandlas kortfattat i den konstpedagogiska utbildningen vid Aalto-universitetet som är den främsta utbildaren av bildkonstlärare i Finland. Vid en granskning av de läromedel som finns att tillgå i bildkonstundervisningen i Finland nämns LHBTQI+ nästan inte alls som tema, även om man går in på att undersöka

identitet via konsten, särskilt nationell identitet och kultur.⁴ Mångfalden av kön och sexualitet är ändå något som omnämns i läroplanen för den grundläggande konstundervisningen (Utbildningsstyrelsen, 2017). Som en del av det norska begreppet *livsmestring*, vilket kan översättas till livshandling på svenska, är kön och sexualitet ett av de aktuella områden som lyfts fram i LK20 överordnet del (Kunnskapsdepartementet, 2017). Införandet av livsmestring i läroplanen i Norge är en del av förnyelsen av kompetensbegreppet och skolans värdegrund. Danielsen utläser denna nya värderingsgrund ur formuleringar om människovärde, identitet och kulturell mångfald, kritiskt tänkande och medvetenhet om etik, skaparglädje, engagemang, miljömedvetenhet och respekt för naturen, demokrati och deltagande (Danielsen, 2021, s. 19). Dessa är liknande värderingar som lyfts fram i den finländska läroplanen, också specifikt för konstundervisningen som ”bygger på respekt för mänskliga rättigheter, jämställdhet, jämlikhet och kulturell mångfald. [...] Undervisningen ska främja jämställdhet mellan könen och respektera könets mångfald” (Utbildningsstyrelsen, 2017, s. 10).

Läraren har en skyldighet att följa jämställdhetslagen och diskrimineringslagen, vilket innebär att läraren ska ta hänsyn till mångfalden av kön och sexualitet i sin yrkesverksamhet. Lärarens roll är också att ”stötta eleven i utvecklandet av den egna identiteten”, samt att den ”grundläggande utbildningen ska öka kunskapen och insikten om könets mångfald och ha ett könsmedvetet förhållningssätt” (Sillanpää, 2021, s. 74). Skolan och det lärande samfundet ska inte alltså bara acceptera och ta hänsyn till olika könsidentiteter och sexuella läggningar utan också stödja elevernas utveckling, medvetenhet och förståelse för könets mångfald.

Frågeställning och syfte

Genom att ta upp den queera konst som hittas i konstens historia, framför allt i samtidskonsten, kan frågor om könets och sexualitetens mångfald

4 De läromedel som granskats är: Forsman, A.-C. & Piironen, L. (2006) *Bildernas bok*; Kaitajärvi, M. & Honkala, N. (2021) *Loikkaa kuvikseen*; Töyssy et al. (1999) *Kuvataide. Loikkaa kuvikseen* ger ett exempel på en organisation som stöder LGBTQ+-unga som inspiration till graffiti konst eller en mural som har ett samhälleligt ställningstagande innehåll.

tas upp i undervisning. Kapitlets frågeställning är hur samtida queer konst och queer konstpedagogik kan inspirera till nya metoder i bildkonstundervisningen i utbildningen och främja ungdomarnas välmående.

Syftet är att ta fram några konstnärliga teman och beskriva och utveckla en pedagogisk metod som kan användas för att ta upp LHBTQI+-frågor i undervisningen med ungdomar och skapa en icke-binär bildkonstpedagogik. Det kan handla både om undervisning i ämnet bildkonst och om undervisning i andra ämnen. Konst och skapande kan också användas som undervisningsmetod i ämnen som hälsolära, religion/livsåskådning, historia, samhällslära eller biologi för att nämna några exempel.

Nedan tar jag upp teman från Lunabbas och Hammars konst och för en diskussion kring hur dessa teman kan tas upp med elever. Kön och sexualitet är grundläggande delar av människors liv, och uppväxten och omgivningens förhållningssätt till normbrytande sexualitet kan starkt påverka en persons hälsa och välmående.

Teori och begreppsförståelse: Queer konst, icke-binär bildkonstpedagogik och hälsa

Queer omfattar ett ifrågasättande av den binära tvåkönsnormen, cisnormen, heteronormen och monogaminormen. Därför är queer också starkt relaterat till ett icke-binärt perspektiv. Queer är ett politiskt och ofta akademiskt perspektiv, men också en identitet som innebär att inte kategorisera sitt kön eller sin sexuella läggning (Seta rf., 2022).

När det gäller LHBTQI+-förkortningen är bokstävernas definitioner ofta skiftande och föränderliga, och nya identiteter och termer uppkommer hela tiden. Man kan också tala om *mångfalden av sexuell läggning*, vilket är det spektrum av läggningar som människor har (Sillanpää, 2021, s. 76). När det gäller barn och unga så talar man oftast om *mångfalden av kön* och inte begreppet ”trans”, ifall inte barnet använder det om sig självt (Sillanpää, 2021, s. 76). ”Regnbågspersoner” är ett annat populärt begrepp som syftar på personer som tillhör sexuella minoriteter och könsminoriteter (Seta rf., 2022). Sillanpää (2021, s. 77) rekommenderar att man inte pratar om ”könsminoritet” eller ”sexuell minoritet”, eftersom det är problematiskt att bunta ihop erfarenheter, kroppar och identiteter som kan

vara mycket varierande. LHBTQI+-ungdomar är inte en homogen grupp, och samtidigt kan minoritetsbegreppet utesluta en del personer.

Trots det problematiska med minoritetsbegreppet talar man om minoritetsstress, som orsakas av fördomar mot minoriteten. Minoritetsstress innebär ”långvarig social och intern press för en individ på grund av att den tillhör en minoritet” (Seta rf., u.å.b). Stressen påverkar psykiskt och fysiskt välmående och hälsa negativt. Samspelet mellan miljö och individ är avgörande för upplevelsen av krav från miljön, vilket leder till stress eller belastning (Danielsen, 2021, s. 88). Personer som identifierar sig som LHBTQI+ kan uppleva kraven att anpassa sig till cisnorm eller heteronorm som belastande. Forskning visar att goda *copingstrategier* som att acceptera sig själv, söka stöd och be om hjälp, stå upp för sina rättigheter, göra sitt bästa och inte kräva för mycket av sig själv kan hjälpa (Seta rf, u.å.b). Copingstrategierna beror på vilka resurser den unga har att tillgå (Danielsen, 2021, s. 88). Eftersom stressen uppstår hos individen i interaktion med miljön, anser jag att det kan vara gynnsamt att arbeta med majoritetens uppfattningar och fördomar om LHBTQI+.

Hammars teckningar är ett exempel på konst som svänger på förväntningarna kring LHBTQI+-temat. Till exempel *Sexiga byxor och andra problem* handlar om en festkväll, full av förväntan och skoj, och visar att normbrytande beteende kan vara något underbart och glädjefyllt snarare än stressande (se Hammar, u.å.b). Medan statistiken talar om hur minoriteten mår dåligt kan konsten i stället lyfta positiva normbrytande upplevelser.

Konstnärliga metoder kan också kopplas till *empowerment* ,⁵ som har mycket gemensamt med livsmestring. I samband med mental hälsa och självhjälp har empowerment definierats som en process där individer med mindre makt får kontroll över sina liv och inflytande över de sociala strukturer där de befinner sig (Segal et al., 1995). Ur ett finländskt, socialpedagogiskt perspektiv kan empowerment ”betraktas som en metod, ett medel, ett verktyg eller instrument, och som ett mål i sig självt [...] och som ett uttryck för en individuell känsla av att vara stark och inflytelserik

5 Jag använder fortsättningsvis det engelska uttrycket för att det är etablerat, och det svenska begreppet egenmakt har inte riktigt samma innebörd. För en begreppsutredning om egenmakt och empowerment, se Jungersten & Nyback (2021).

i frågor som är viktiga för personen, gemenskapen eller för samhället i stort” (Jungersten & Nyback, 2021, s. 169).

Det finns många studier som visar att konstnärlig aktivitet bidrar till empowerment, och fokus ligger då ofta på socialt utsatta människor (Fancourt & Finn, 2019). Danielsen påpekar att empowerment handlar om att stärka resurserna hos underprivilegierade grupper i samhället (Danielsen, 2021, s. 117). Empowermentbegreppet har också rötter hos bell hooks *engaged pedagogy*, som förespråkar att undervisning och lärande är ett gemensamt projekt för elever och lärare (Rekola & Vuorikoski, 2006; hooks, 1994). Denna pedagogik har inspirerat den icke-binära och könsmedvetna undervisning som Suominen och Pusa beskriver i inledningen till *Feminism and queer in art education* (2018). Detta är undervisning som är baserad på gemenskap, känslighet för sammanhang, som är öppet empatisk och holistisk, ger utrymme för känslor och att de uttrycks, och att personliga bakgrunder och erfarenheter får bli synliga och hörda (Suominen & Pusa, 2018, s. 23). Engagerad pedagogik i samband med konstundervisning är empowerment, eftersom det handlar om att kreativa aktiviteter kan stödja människor att uttrycka sig och tala ut om sina erfarenheter, definiera sin identitet och uppleva gemenskap. När det gäller att diskutera normer och könsstrukturer kan alla lära sig lika mycket av varandra eftersom det handlar om personliga upplevelser.

Paulo Freires *De förtrycktas pedagogik* är relevant för att arbeta fram en pedagogik som kan motverka diskriminering (1970/2021), och en stor del av den forskning som berör empowerment refererar till detta verk (Calvés, 2009, s. 3). Enligt Freire är inte bara de förtryckta ”offer”, även förtryckaren är ett offer för en förtryckande struktur (Claesson, 2021, s. 91). Också de som undervisar enligt en binär, heteronormativ struktur är förtryckta av denna struktur. Freires pedagogik motiverar till att arbeta med dem som passar in i heteronormen och den binära könsstrukturen och ger vidare orsak till att betona det gemensamma lärandet, som i engagerad pedagogik.

Det binära tänkandet har länge varit en del av samhällsnormen, med djupa rötter i både kultur och religion. Till ett icke-binärt, queert perspektiv hör att förhålla sig kritiskt till kategorier som man/kvinna, maskulin/feminin, heterosexuell/homosexuell, monogam/icke-monogam.

Detta kan uppfattas som en attack på något som länge ansetts självklart, ”heligt” eller ”naturligt”.

Queer teori har ifrågasatt att det traditionellt använda begreppet biologiskt kön (*sex*) ”leder till” ett visst socialt uttryck av kön (*gender*). Butler skriver att vi i stället tolkar vissa utvalda delar av kroppen och hur de matchar våra föreställningar om kön (1990/1999). Samtidigt ignorerar man den verkliga mångfalden av könsanatomier. Detta gör den binära könsstrukturen oberättigad (Raudaskoski, 2018, s. 46; Butler, 1990/1999). En annan viktig aspekt som Butler lyfter fram är kön som performans (1999). Kön kan alltså ses som en maskerad – handlingar som upprepas om och om igen och som styrs av kulturens och samhällets normer, men som efter en tid tolkas som ett naturligt uttryck. Konstnärlig performans, eller visuella uttryck som synliggör hur en normativ uppfattning av kön återskapas genom beteenden och handlingar, ger goda möjligheter att utforska kön som performans.

Raudaskoski lyfter fram att även om mångfalden av kön och sexuella läggningar betonas i läroplanen, så går man inte djupare in på lärande som faktiskt skulle skapa förändring av den binära uppfattningen av kön och sexualitet. I läroplanen är fokus på att skapa medvetenhet om könets och sexualitetens mångfald, vilket man antar skapar förändring, men det kan också återskapa och befästa skillnaden mellan norm och marginal (Raudaskoski, 2018, s. 38–39).

Bildkonstpedagogik innebär traditionellt att ”ge förmåga att se, förstå och uppleva konstverken” (Lindberg, 1988, s. 23) och har alltså inte att göra med att undervisa konstnärliga tekniker. Dagens bildkonstpedagogiska läroplaner i Norge och Finland betonar både det tekniska och förmågan att se och förstå. Den norska ”Læreplan i kunst og håndverk” tar upp hur estetiska processer ger eleverna möjligheter att föreställa sig det som ännu inte är, vilket kan bidra till kulturell och social utveckling. Dessutom anses skaparglädje och lust att utforska och delta ansvarsfullt i samhället som viktigt för individens personliga utveckling. Tolerans för kulturell mångfald skapas genom reflektion över hur identitet uttrycks i bilder (Utdanningsdirektoratet, u.å). Den finländska läroplanen betonar bildkonsten som en metod för att ”utforska och uttrycka en kulturellt mångskiftande verklighet” (Utbildningsstyrelsen, 2014). Bildkonstundervisningen

ska stödja utvecklingen av kritiskt tänkande och uppmuntra till att ”påverka den egna livsmiljön och samhället” samt ge en grund för aktiv medverkan lokalt och globalt (Utbildningsstyrelsen, 2017, s. 10–11). Detta kan tolkas som en konstpedagogik som ska ha utrymme för att bearbeta mångfald. Att eleverna får se, uppleva och diskutera samt själva skapa queer konst kan i bästa fall stärka deras känsla för den egna identiteten, ge dem ord, bilder och historia och frigöra dem från förtryckande strukturer.

Hur kan icke-binär bildkonstpedagogik främja ungdomars hälsa? I och med införandet av livsmestring som ett tema i skolan i Norge ses skolan som en arena för främjande av folkhälsa, samt att främjande av psykisk hälsa ges samma prioritet som fysisk (Danielsen, 2021, s. 15–16). Ämnet kan jämföras med det finländska ämnet hälsokunskap vars målsättning är att eleverna ska få mångsidig kunskap om hälsa, lära sig om mänskliga rättigheter och ett värdigt liv. Undervisningen ska omfatta ”fysiska, psykiska och sociala faktorer som stödjer och tär på hälsan samt sambandet och orsakssammanhangen mellan dem”. Hälsa definieras som ett tillstånd av fullständigt fysiskt, mentalt och socialt välmående och inte enbart frånvaron av sjukdom eller svaghet (WHO, 1948). Hälsa ses som starkt bundet till samhälle och kultur, och hälsan kan främjas både på en individuell nivå och samhälleligt. Kopplingen till samhället kan innebära flera olika saker, som integration i samhället, bidrag till samhället, acceptans och tillit, individens egen förståelse av samhället och tron på samhällets potential. Hälsa ses som en dynamisk process som handlar om att ha kapaciteten till självförvaltning (Fancourt & Finn, 2019, s. 2). (Se också kap. 10, Lysne et al.)

Hälsa är alltså något som är starkt förknippat med individens position i samhället och förmåga att förvalta sitt liv i förhållande till samhället. En pedagogik som bidrar till större förståelse för mångfald kommer också att främja individernas hälsa och livshanteringsförmåga.

Metod

Datainsamling

Kapitlets primära forskningsmaterial består för det första av olika (re)presentationer av konstnärernas verk på sina webbsidor, material i massmedia och sociala medier samt de seriealbum som publicerats. För

det andra har kvalitativa, fenomenologiska, semi-strukturerade intervjuer gjorts med de två konstnärerna. Fenomenologi innebär ett intresse av att förstå sociala fenomen utifrån aktörernas egna perspektiv (Kvale & Brinkmann, 2014). Målet med intervjuerna har varit att förstå hur konstnärerna arbetar med queer konst, diskutera de teman som de själva lyfter fram i sin konst, hur de uppfattar sitt konstnärskap och sina uttryck i förhållande till samhället och LHBTQI+-frågor och att få inspiration och kunskap från deras arbete och processer till att utveckla en pedagogik som kan fungera i en skolmiljö med ungdomar.

Studien utlöste inte krav på etikprövning för humanforskning (Forskningssetiska delegationen, 2019). Informanterna kontaktades via officiella e-postadresser. Övrig kontaktinformation eller personliga uppgifter har inte samlats in. Inför intervjuerna har informanterna fått en skriftlig förklaring vad syftet med kapitlet är och hur svaren kommer att behandlas. Informanterna har gett sitt samtycke till att intervjuerna utförs och används till kapitlet. I början av intervjuerna var omständigheterna upprepade muntligt, och möjligheten att dra sig ur, neka att svara på vissa frågor eller ta tillbaka uttalanden har påtalats.

Konstnärerna intervjuades via videosamtal (30–45 minuter). Jag inledde intervjuerna med att fråga om hur konstnären kommit in på sin konstnärsbana, men i övrigt utformade jag frågorna på ett sätt som inte skulle uppfattas som grävande efter privat, känslig information. Snarare efterfrågade jag allmänna åsikter om queer konst, att skapa queer konst och tankar om konstnärligt skapande och välmående.

Till materialet hör också läroplanerna för bildkonstundervisning i Norge och Finland, undersökningar och rapporter om LHBTQI+-ungdomars välmående och jämställdhet i skolan samt material från Seta rf. Att använda material från en organisation som stöder regnbågspersoners mänskliga rättigheter ger ett perspektiv på LHBTQI+ som kommer inifrån den grupp som diskuteras i texten.

Analysmetoder

Materialet har analyserats med kvalitativa metoder: tematisk analys och bild- och textanalys. Tematisk analys innebär att identifiera, analysera

och rapportera mönster i materialet samt tolkning av dessa (Braun & Clarke, 2006, s. 6). Fördelen med denna analysmetod är att den är flexibel och enkel och passar bra ihop med bild- och textanalys och en fenomenologisk ansats. Ett *tema* fångar något som är väsentligt i materialet i förhållande till forskningsfrågan, och det representerar mönster av betydelser i materialet (Braun & Clarke, 2006, s. 10).

Analysprocessen var i första hand induktiv, eftersom frågeställningen syftar till att söka inspiration från konstnärerna. I andra hand var analysen teoretiskt styrd, eftersom syftet också är att skapa en engagerad, icke-binär bildkonstpedagogik som främjar ungdomars hälsa. Därför söktes teman i materialet som kunde stödja detta syfte.

Tematisk analys utfördes under tre huvudsakliga skeden av forskningsprocessen. 1) Inför intervjuerna närlästes beskrivningar av konstverken och *artists statements* på konstnärernas webbsidor. Bild- och textanalys utfördes av konstverken (och seriealbumet *Homo Line*). Dessutom lästes artiklar och intervjuer i media om konstnärerna. 2) Intervjuerna transkriberades, citat som var relevanta för frågeställningen lyftes ut, kodades och kategoriserades. 3) Under det senare redigeringsarbetet av texten valdes vissa bilder och konstverk ut och analyserades i förhållande till teorin om icke-binär bildkonstpedagogik (*Portal* lades till materialet på hösten 2023).

Visuell analysmetodik ”handlar om att begripa bildens sociala roll och kontext och på vilket sätt bilder förmedlar och styrker social interaktion eller ingår i en social situation” (Sverrisson, 2015). Vi kan alltså se hur olika normer och hierarkier påverkar bildskapande (Sverrisson, 2015). Förutom observation eller närläsning av bilders visuella element (färg, form, komposition) innebär visuell analys också bildtolkning. Tolkningar baserar sig på kunskap om bildens kontext och hur bilden relaterar till ett socialt sammanhang, till normer och hierarkier. Visuella element och tolkningar som upprepas bildar teman. Till exempel Hammar tecknar ofta svett- och regndroppar, moln, blixtar, vågiga linjer, androgyna människofigurer, varierande proportioner hos kroppar och kroppsdelar eller mellan kropp och miljö, eller bilder där text och bild ger olika information. Dessa visuella element bygger upp stämningar som stress, obehag eller nedstämdhet men också njutning och lust, och helheten kan

tolkas på ett sätt som syftar på teman som normbrytande och queera kroppar.

De teman som identifierades ur materialet var mycket allmänt förekommande i konsten och i konstnärernas *artist statements*, och de sammanföll väl med målsättningarna i de nationella läroplanerna och till den icke-binära bildkonstpedagogiken. Dessa teman samt frågeställningen styrde vilka sorts frågor som ställdes i intervjuerna, och intervjuvaren fördjupade förståelsen för hur konstnärerna arbetar med dessa teman. I analysen av intervjuvaren identifierades ytterligare aspekter som påverkade kapitlet som helhet: 1) Definitioner av viktiga begrepp; 2) Konstnärliga arbetssätt och erfarenheter som ger riktlinjer till att arbeta med identitet och queer konst i undervisningen; 3) Konstnärlig och queer identitet i förhållande till historia och samhälle.

Den tematiska analysen av bilderna och texterna går inte djupare än till en beskrivande, semantisk nivå (Braun & Clarke, 2006), främst för att det inte finns utrymme för en djupare analys av underliggande mönster i denna studie. Ämnet och de teman som behandlas här kunde dock utforskas och analyseras både bredare och djupare, och det saknas forskning inom området queer bildkonstpedagogik överlag.

Teman från två queera konstnärskap

Analysen görs genom bildexempel, beskrivningar av konstverk och konstprojekt och citat från konstnärerna som identifierats i utvalda teman. Konsten ses ur det icke-binära bildkonstpedagogiska perspektivet, vilket innebär att engagemang, trygghet, demokrati samt en kritisk blick på normer betonas. Jag tar upp queera kroppar och representation, utopiska visioner och samhällsengagerad konst och identitet.

Queera kroppar och representation

Båda konstnärerna har fått nästan enbart positiv feedback för sin konst, även om en del kommentarer visar att publiken ibland kan ha ett binärt tänkande kring kön, till exempel berättar Hammar att mer androgyna representationer av kroppar kommenterats som ”starka kvinnor”.

När man talar om könsidentitet och sexualitet handlar det mycket om kroppar och olika ideal i samhället. Kroppar syns överallt i massmedia och sociala medier. Bilder visar ofta kroppar där kläderna sitter perfekt, men Hammar tar upp hur det i verkligheten är ”kaos” och svårt att till exempel prova jeans. Kläder är formade efter en ”eurocentrisk smalhetsnorm som väldigt få kroppar uppfyller”, säger Hammar.

Hammars gestaltning av illasittande byxor i *Homo Line* visar hur det känns att pressa in en kropp i en norm. Queer kan vara det obekväma skavande som normer rent fysiskt utsätter många av oss för, oberoende av hur man identifierar sig. Genom teckning finns möjligheter att luckra upp skönhetsideal. Teckning kan vara en mer ”skonsam” granskning eller representation av en kropp, samtidigt som den också kan vara humoristisk och igenkännbar.

Att skapa queer konst handlar ofta om representation, det vill säga att man kan hitta bilder i den visuella kulturen som visar olika kroppar och erfarenheter. Hammar tar upp känslan av ensamhet under uppväxten då det inte fanns tillgång på bilder på människor som hen skulle kunna se ut som. Trots att uppväxtmiljön var uppmuntrande och det fanns homosexuella män och kvinnor i föräldrarnas bekantskapskrets, fanns det inte vuxna som såg ut som det hen ville ha. Nu är bilder som visar större mångfald inte lika tabu eller ovanliga och de får mer spridning. Hammar upplever att hans bilder hjälper till med att hålla ensamheten borta för andra men också för hans egen skull. Att teckna queera kroppar kan alltså både vara ett sätt att bearbeta sin känsla av ensamhet eller utanförskap och ett sätt att kommunicera till andra att de inte är ensamma. På så sätt kan teckning stödja en känsla av empowerment och gemenskap.

I Lunabbas fotografier visas också olika sorts kroppar och hur kön kan uttryckas genom vissa handlingar.

I skäggstudio *Studio Vilgefertis* (startad 2008) kan ”damer” och andra personer utan skägg få valfritt skägg eller mustasch, och sedan tas ett porträttfoto (se figur 1).⁶ Projektet startade i Italien och har sedan utförts i Finland, Sverige, Norge och Danmark. Lunabba berättar på sin webbsida

6 Se <https://www.heidilunabba.com/studio-vilgefertis/>

Figur 1. Mustasch- och skäggmodeller som deltagare fått välja mellan i performansprojektet *Studio Vilgeförtis* av H. Lunabba (2008-).

att namnet är inspirerat av helgonet St:a Wilgeförtis. Wilgeförtis korsfästes efter att hon bett om att få bli motbudande för att undvika äktenskap. Som svar på bönen växte ett skägg fram (Lunabba, u.å.a). Konstnären berättar att trots att helgonlegenden handlar om att göras ”motbudande” handlar projektet ”om att ge en möjlighet att stiga över en av de gränser som könsnormerna skapar” (H. Lunabba, personlig kommunikation, 22 februari, 2024). Lunabba påpekar också att ”både deltagare och publik har uppfattat skäggen som tilltalande snarare än motbudande” och att känslan av empowerment ligger i att ”stiga över könsnormernas gränser, att låta sig avporträtteras med skägg och att efter det röra sig i det offentliga rummet med skägget” (H. Lunabba, personlig kommunikation, 22 februari, 2024).

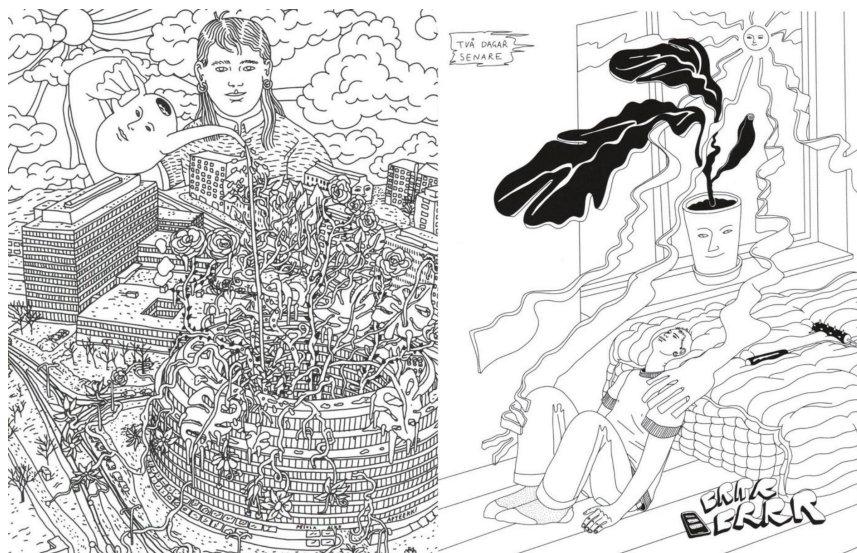
Utopiska visioner – ”För att kunna ta oss till en bättre plats måste vi kunna föreställa oss den”

Queer konst kan också bearbeta samhällseliga ideal. Hur ser ett jämlikt samhälle ut? Hur skapar vi en inkluderande gemenskap? När är en miljö ”bättre” än förut? Genom att skapa utopiska visioner i konsten kan man komma åt idéer om hur vi kan skapa förbättring. Hammar säger att ”för att kunna ta oss till en bättre plats måste vi kunna föreställa oss den”. Samtidigt är det sårbart att i en tid som är politiskt turbulent kunna föreställa sig något bättre. Hammar säger:

Utopi för mig är kanske inte så mycket att föreställa mig ett paradys, utan mera att bara föreställa mig en framtid. För det kanske är för stort och för långt borta att helt och hållet gå in i någon slags utopi. Utopi kan också betyda en plats som inte kan vara, inte kan finnas. Och det är ju sorgligt och surrealistisk. Men en utopi är också humoristisk, eller bara behaglig, att ha en vardag. Där njuter jag väldigt mycket av att göra motiv som är surrealistiska men också socialrealistiska, med väldigt mycket kaffekoppar och känsla av vardagsrum.

Citatet ställer många intressanta frågor om hur vi kan föreställa oss ett bättre samhälle, och förknippar det också med en personlig bearbetning av det hotfulla och förtryckande i samtiden. Om samtiden och tillvaron är mycket tung att bära, så kan blotta tanken om en framtid till och med vara svår att föreställa sig.

Bilderna i Hammars seriealbum visar hoppfulla visioner av stad och vardagsliv (Figur 2). Till vänster syns växter som verkar ta över byggnader, och en jättefigur – ett antaget självporträtt av Hammar – som vattnar växterna. Sol, växter och ett litet leende på figurens läppar gör att bilden känns ljus och optimistisk. Också vattenkannen ser leende och harmonisk ut. Bilden kan tolkas som en känsla av empowerment, att man känner att man kan påverka och förbättra sin omgivning. I bilden till höger är solens strålar så taktila att de till och med omfamnar figuren som tycks slappna av totalt i sitt ljusa sovrums. På sängen ligger ett taggigt objekt som i serien *Portal* spelar en frigörande och njutningsbringande roll – ett nästan magiskt objekt som förändrar huvudkaraktärens värld. Det som i någras ögon skulle te sig som farligt, smärtsamt eller konstigt (queer) blir en symbol för njutning och välmående.

Figur 2. Hammars båda seriealbum; En sida ur *Homo Line* (2020, vänster) och en sida ur *Portal* (2023, höger).

Samhällsengagerad konst och identitet

Till livsmestring och livshantering hör det också att vara delaktig i att skapa bättre förhållanden för alla människor, mer utrymme för mångfald. Detta innebär bland annat att motverka skadliga och förtryckande normer i samhället. Många konstnärer arbetar med samhällsengagerad konst som är starkt förknippad med en tanke om (radikal) demokrati: att konst, välmående och hälsa ska vara tillgängligt för alla.

Lunabba definierar samhällsengagerad konst med att den är en del av en samhällsdiskussion som går ut på ”hur vi ska ordna den här världen så att den funkar för alla” (H. Lunabba, intervju, 10 april 2023). Hen ser demokratisering som ett ideal och har velat ta fram fler röster, så att fler också kan ha en publik.

Dessutom har Lunabba arbetat mycket med verkstäder, och samhällskonst är något som passar bra i skolklasser. I en verkstad förverkligar konstnär och deltagare ett koncept tillsammans. Lunabba arbetar aktivt med att ge plats åt dem som deltar, till exempel har själva berättelsen (i en serie) kommit fram i verkstäderna, och den blir således helt beroende av vad deltagarna har sagt. I viss mån styr konstnären själv diskussionerna

i och med de följdfrågor hen ställer, vilka anteckningar hen gör. Men tanken är att det ska vara deltagarens berättelse. Resultatet beror också mycket på hur intresserad deltagaren är av att jobba visuellt. Lunabba säger: ”Väldigt mycket av produkten är en dialog, och i andra fall har det varit jag som har föreslagit. Och alltid förstås så att den andra ska godkänna det.”

I konstprojektet *Other comics* bearbetar deltagarna minnen och livshistoria i serieform. Rutorna består av collage av fotografier med handskrivna text och teckningar (se Lunabba, u.å.b). Genom återberättande och synliggörande av personliga upplevelser kan individen bearbeta minnen och arbeta med en läkningsprocess. I en av serierna, *Olen Sami*, berättar Sami från Helsingfors om sin uppväxt. I en ruta i serien syns ett gammalt familjefotografi. Alla personer är suddiga utom ett blont barn i mitten. Under fotografiet finns ett tecknat hav av eld. I havet flyter en vit svan med blommor på vingarna, och ovanför Sami finns en tecknad sjöhäst. Under eldhavet står med handskrivna text: ”Sjöhästar är fina, jag skulle kunna vara en sjöhäst.” I texten beskriver Sami sin uppväxt som våldsam och förtryckande och att Samis könsidentitet vaktades hårt. Sami säger att ”hemma lärde de oss att syndaren hamnar i eldhavet. Jag var rädsla och skam [...] Någon vaktade alltid mig, allt pojkkäcktigt var förbjudet. Jag trivdes inte med flickorna och jag fick inte vara med i pojkarnas lekar” (Lunabba, u.å.b).

Other comics tar upp personliga och potentiellt känsliga ämnen, och detta kan vara utmanande i en skolklass. Konstnären påpekar också att det har blivit svårare att använda fotografi i skolor på grund av en förändrad inställning till foto. Men redigeringstekniker kan till exempel användas för att maskera identiteter så att man fortsättningsvis ser situationen, som i *Olen Sami*, där en del personer på bild är suddiga. Det gäller dock att fundera noga på frågor om etik och samtycke då man arbetar konstnärligt i skolor. Konst är överlag ett bra verktyg för att arbeta med identitet och kultur och identitet hänger ihop, säger Lunabba. Men det är stor skillnad på om man arbetar med skolklasser eller grupper i en helt queer kontext. Vill man specifikt stödja queera ungdomar, så behöver utrymme skapas där de kan vara i majoritet:

Oberoende av metoden, om man jobbar i en skolklass, så där är ju queera alltid i minoritet. Och då fungerar det kanske bättre att jobba utgående från normkritik och fundera på majoritetsnormer, och liksom på det sättet ifrågasätta den. (H. Lunabba, intervju, 10 april, 2023)

Det hör till den icke-binära pedagogiken att klassrummet ska vara en trygg plats att uttrycka sig (se också kap. 8, Lång; kap. 9, Jenssen). Dessutom ska uppgifter och frågor inte skapa en situation där vissa elever blir mer utsatta eller där normer och marginalisering ytterligare befästs, till exempel genom att skarpt definiera vad den marginaliserade upplevelsen går ut på eller genom att tvinga vissa personer att representera en minoritetsupplevelse och förklara och undervisa för majoriteten (Kumashiro, 2000) (se också kap. 3, Heide & Reistadbak). Det är däremot inte heller etiskt att helt undvika att tala om könets eller sexualitetens mångfald eller förtryckande strukturer, såsom rasism eller ableism, eftersom dessa är så starkt närvarande i ungdomarnas liv. Tystnaden blir en del av förtrycket (Haggrén, 2018; Kumashiro, 2000). Därför är det också viktigt att lyfta fram LHBTQI+ i undervisningen.

De teman som lyfts fram här kan fungera som uppgifter och diskussionsämnen i hela klassen, det vill säga ett sammanhang där ingen egentligen behöver lyfta fram sin könsidentitet eller sexuella läggning om hen inte vill det. Fokus ligger på att alla funderar på normerna i samhället och olika lösningar för att konstnärligt bearbeta dem och luckra upp de stränga kategorier som kan leda till sämre mående. På detta sätt får eleverna konstnärliga verktyg att hantera frågor om könets och de sexuella läggningarnas mångfald. De bjuds in i en samhällsdiskussion, och de tar till sig det som passar dem ur pedagogiken.

Slutdiskussion

I detta kapitel har jag frågat hur samtida queer konst kan tas med i bildkonstundervisning i skolan för att främja elevernas välmående, hälsa och livshanteringsförmåga. Syftet har varit att skapa en icke-binär bildkonstpedagogik.

För att få svar på forskningsfrågan har två samtida konstnärers konst och aktivitet analyserats och konstnärliga teman med potential att öppna upp LHBQTQI+-tematiken i undervisning har identifierats och diskuterats i intervjuer med konstnärerna. Dessa teman berör kropp, identitet och samhälle men också latenta teman som våld, hot och förtryck, vilket tyvärr är vardagliga upplevelser för personer som identifierar sig inom LHBQTQI+-spektret.

I detta kapitel utvecklas teori om hur queer konst och icke-binär bildkonstpedagogik kan stödja inlärningen av livsmestring/livshantering och främja ungdomars hälsa och välmående. Queer konstpedagogik har sina rötter i engagerad, kritisk pedagogik och radikal demokrati med syftet att skapa trygga och öppna rum där svåra och personliga ämnen kan tas upp på ett jämlikt sätt också i förhållandet mellan elever och lärare, och på ett sätt som skapar förändring. Genom att ta exempel från Freires kritiska pedagogik (2021) kan vi se den normativa, binära uppfattningen av kön och sexualitet som en förtryckande struktur, som orsakar minoritetsstress för dem som inte passar in och diskriminering och ojämställdhet i skolan, till och med våld. Inom queer konstpedagogisk forskning har Raudaskoski (2018) lyft fram att trots att läroplanen (i Finland) betonar mångfalden av kön och sexuella läggningar, så finns inga riktlinjer för hur man kan skapa förändring när det gäller den binära uppfattningen av kön och sexualitet, vilket innebär att det finns en risk att man befäster skillnader när man diskuterar dem. Målsättningen med den icke-binära konstpedagogiken är att uppmärksamma eleverna på hur normer är konstruerade. Detta innebär att diskutera i vilka sammanhang som de binära strukturerna framkommer i den visuella kulturen och i undervisningen och i förlängningen ge både elever och lärare möjlighet att frigöra sig från begränsande strukturer som orsakar skada (fördomar och minoritetsstress).

Med hjälp av förslagen i kapitlet kan läraren lyfta LHBQTQI+-temat på ett sätt som förhoppningsvis kan skapa förändring. Förslagen är riktlinjer för hur vi kan främja gemenskap, empowerment, demokrati och delaktighet genom att engagera elever (och lärare!) i att kritiskt bearbeta könsnormer i den visuella kulturen, att fundera på och aktivt arbeta med vilket sorts samhälle vi vill leva i. Dessa riktlinjer faller väl

samman med målsättningarna i både de norska och finska läroplanerna (Utdanningsdirektoratet, u.å; Utbildningsstyrelsen, 2017).

Den icke-binära bildkonstpedagogiken ger mycket frihet, men innebär också att man har ett stort ansvar för att skapa ett tryggt rum för alla att delta i. (Säkerhet är ett aktuellt ämne i både kap. 2, Steigum & Bruun; kap. 3, Heide & Reistadbakk; kap. 5, Kibirige; kap. 8, Lång; kap. 9, Jenssen; kap. 10, Lysne et al.) Heidi Lunabba påpekade att det är bättre att fokusera på normkritik och majoritetsnormer i skolmiljön och inte lägga särskild fokus på minoritetsupplevelser, vilket stöds av Kumashiro (2002). Man kan rikta fokus på samhällsförändring i stället för personliga upplevelser för att eleverna ska få bearbeta LHBTQI+-frågor med större distans. Genom att teckna kan man lyfta fram upplevelser av kroppslighet, normer och förtryck på ett sätt som inte heller blir alltför blottande, eller där det finns stor valfrihet i det visuella uttrycket. Uppgifterna ska fungera som inbjudningar till att på ett tryggt sätt få uttrycka sig och bearbeta frågor om könsidentitet och sexuell läggning. Läraren och eleverna behöver också arbeta med att möta de övrigas idéer och skapande på ett öppet, inkännande och uppmuntrande vis.

Sammanfattningsvis är tanken med att lyfta LHBTQI+-tematik i bildkonstundervisningen att ge ungdomar kreativa verktyg till att påverka sina omständigheter, stödja empowerment, stödja delaktighet och gemenskap. Genom att vara medveten om binära könsnormer i samhället kan man också vara delaktig i att skapa acceptans och förändring, vilket motverkar våld och diskriminering och främjar allas hälsa och välmående.

Referenser

- Boggan, C. E., Grzanka, P. R. & Bain, C. L. (2018). Perspectives on queer music therapy: A qualitative analysis of music therapists' reactions to radically inclusive practice. *Journal of Music Therapy*, 54(4), 375–404. <https://doi.org/10.1093/jmt/thx016>
- Braun, V. & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101.
- Butler, J. (1990/1999). *Gender trouble. Feminism and the subversion of identity* (uppl. Taylor & Francis e-Library, 2002). Routledge.

- Calvés, A.-E. (2009). Empowerment: The history of a key concept in contemporary development discourse. *Revue Tiers Monde*, 200(4), 735–749. <https://doi.org/10.3917/rtm.200.0735>
- Claesson, S. (2021). *Undervisningsmetoder*. Studentlitteratur.
- Cothren, M. W. & D’Alleva, A. (2021). *Methods and theories of art history* (3 uppl.). Laurence King Student & Professional.
- Danielsen, A. G. (2021). *Lærernes arbeid med livsmestring*. Fagbokforlaget.
- Davis, W. (Red.). (1994). *Gay and lesbian studies in art history*. Hawthorne Press.
- Diskrimineringslag 1325/2014. (30.12.2014). Hämtad 17.2.2024 från Finlex: <https://www.finlex.fi/sv/laki/ajantasa/2014/20141325>
- Fancourt, D. & Finn, S. (2019). *What is the evidence on the role of the arts in improving health and well-being? A scoping review. Health Evidence Network synthesis report 67*. World Health Organization. <https://iris.who.int/handle/10665/329834>
- Forskningsetiska delegationen. (2019). *Etiska principer för humanforskning och etikprovning inom humanvetenskaperna i Finland. Forskningsetiska delegationens anvisningar 2019*. https://tenk.fi/sites/default/files/2021-01/Etikprovning_inom_humanvetenskaperna_2020.pdf
- Forsman, A.-C. & Piironen, L. (2006). *Bildernas bok. Handbok för bildkonst-undervisningen i grundskolan*. Schildts.
- Freire, P. (2021). *De förtrycktas pedagogik*. Trinambai.
- Haggrén, L. (2018). Through uncertainty and discomfort – the struggle of searching for anti-oppressive practices for art education. I A. Suominen & T. Pusa (Red.), *Feminism and queer in art education* (Publication series ADA 7/2018, s. 140–153). Aalto University.
- Halperin, D. (1997). *Saint Foucault: Towards a gay hagiography*. Oxford University Press.
- Hammar, E. (u.å.a). Bio. Hämtad 28.12.2023 från <https://elmhammar.com/bio>
- Hammar, E. (u.å.b). *Sexiga byxor och andra problem*. Hämtad 18.2.2024 från <https://elmhammar.com/SEXIGA-BYXOR>
- Helakorpi, S. & Kivimäki, H. (2021). *Välbefinnandet bland barn och unga – enkäten Hälsa i skolan 2021. En stor del av barn och unga är nöjda med sina liv – känslan av ensamhet har blivit vanligare*. (Statistikrapport 40/2021). Institutet för hälsa och välfärd.
- Hilder, T. R. (2020). Pedagogical experiments in the musicological classroom. *NTNU Samfunn, språk og kultur blogg*. Hämtad 17.2.2024 från <https://www.ntnu.no/blogger/humsam/2020/09/10/pedagogical-experiments-in-the-musicological-classroom/>
- Hilder, T. R. (2022). LGBTQ+ choirs, community music, queer artistic citizenship in London. I M. Blidon & S. D. Brunn (Red.), *Mapping LGBTQ spaces and places* (s. 661–675). Springer Nature.

- Hilder, T. R. (2023). Stories of songs, choral activism and LGBTQ+ rights in Europe. *Music & Minorities*, 2. Hämtad 18.4.2024 från <https://journals.qucosa.de/mm/article/view/15>
- hooks, b. (1994). *Teaching to transgress. Education as the practice of freedom*. Routledge.
- Jungersten, S. & Nyback, M.-H. (2021). Sambandet mellan egenmakt och välbefinnande. *Sosiaalipedagoginen aikakauskirja, vuosikirja*, 22, 165–176.
- Jääskeläinen, L., Hautakorpi, J., Onwen-Huma, H., Niittymäki, H., Pirttijärvi, A., Lempinen, M. & Kajander, V. (2015). *Jämställdhetsarbete är en kunskapsfråga. Guide för främjande av jämställdhet i den grundläggande utbildningen*. Utbildningsstyrelsen. Guider och handböcker 2015:4.
- Kaitajärvi, M. & Honkala, N. (2021). *Loikkaa kuvikseen. Opa lasten ja nuorten kuvataidekasvatukseen*. PS-Kustannus.
- Kumashiro, K. K. (2000). Toward a theory of anti-oppressive education. *Review of Educational Research*, 70(1), 25–53.
- Kunnskapsdepartementet. (2017). LK20 överordnet del. Hämtad 17.2.2024 från <https://www.udir.no/lk20/overordnet-del/>
- Kvale, S. & Brinkmann, S. (2014). *Den kvalitativa forskningsintervjun* (3 uppl.). Studentlitteratur.
- Lag om jämställdhet mellan kvinnor och män 609/1986. (8.8.1986). Hämtad 17.2.2024 från Finlex: <https://www.finlex.fi/sv/laki/ajantasa/1986/19860609>
- Lauretis, T. de (1991). Queer theory: Lesbian and gay sexualities. An introduction. *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies* 3(2), vii–xvii.
- Lindberg, A.-L. (1988). *Konstpedagogikens dilemma. Historiska rötter och moderna strategier*. Lund University Press.
- Lunabba, H. (u.å.a). Studio Vilgeförtis. Hämtad 6.1.2024 från <https://www.heidilunabba.com/studio-vilgeförtis/>
- Lunabba, H. (u.å.b). Other comics. Hämtad 7.1.2024 från <https://www.heidilunabba.com/other-comics/>
- Lunabba, H. (u.å.c). Washingline in the colours of the Rainbow. Hämtad 7.1.2024 från <https://www.heidilunabba.com/washingline-in-the-colors-of-the-rainbow/>
- Lunabba, H. (u.å.d). Curriculum vitae. Hämtad 17.2.2024 från <https://www.heidilunabba.com/about-me/cv/>
- Pilcher, A. (2017). *A queer little history of art*. Tate Enterprises Ltd.
- Raudaskoski, A. (2018). ”Queer should be here – queering Finnish art education”. I A. Suominen & T. Pusa (Red.), *Feminism and queer in art education* (Publication series ADA 7/2018, s. 33–54). Aalto University.
- Rekola, H. & Vuorikoski, M. (2006). Feministinen pedagogiikka rajojen ylittäjänä. *Kasvatus*, 1, 16–25.
- Sedgwick, E. K. (1993). *Tendencies*. Duke University Press.

- Segal, S. P., Silverman, C. & Temkin, T. (1995). Measuring empowerment in client-run self-help agencies. *Community Mental Health Journal*, 31(3). <https://doi.org/10.1007/bfo2188748>
- Seta rf. (u.å.b). *Fördomar och minoritetsstress*. Hämtad 9.4.2023 från <https://sv.seta.fi/fordomar-och-minoritetsstress/>
- Seta rf. (u.å.c). *LHBTIQ-fakta*. Hämtad 17.2.2024 från <https://sv.seta.fi/lhbtqi-fakta/>
- Seta rf. (2022). *Regnbågspersoners välmående och hälsa – en uppgift för välfärdsområdena*. <https://sv.seta.fi/wp-content/uploads/sites/9/2022/05/Regnbågspersoners-valmaende-och-halsa-Setas-malsattning-2022.pdf>
- Seta rf. (2023, 23 februari). *Vähemmistöstressi heikentää sateenkaarilasten ja -nuorten mielenterveyttä*. <https://seta.fi/2023/02/23/vahemmistostressi-heikentaa-mielerveytta/>
- Sillanpää, S. (2021). Mångfalden av kön och sexuell läggning. I E. Laasonen-Tervaoja, K. Jokikokko & M. Kielinen (Red.), *Kulturell mångfald som en del av skolans vardag och praxis. Lärarguide för att ta i beaktande kulturell mångfald i den grundläggande utbildningen* (s. 74–90). KuTiMat.
- Suominen, A. & Pusa, T. (2018). FAQ what? What the FAQ? Where are feminism and queer in Finnish art education? I A. Suominen & T. Pusa (Red.), *Feminism and queer in art education* (Publication series ADA 7/2018, s. 9–32). Aalto University.
- Sverrisson, Á. (2015). Visuell metodik. I G. Ahrne & P. Svensson (Red.), *Handbok i kvalitativa metoder* (s. 191–205). Liber.
- Töyssy, S., Vartiainen, L. & Viitanen, P. (1999). *Kuvataide. Visuaalisen kulttuurin käsikirja*. WSOY.
- Utbildningsstyrelsen. (2014). *Grunderna för läroplanen för den grundläggande utbildningen 2014*. <https://eperusteet.opintopolku.fi/#/sv/perusopetus/419550/oppiaineet/478973>
- Utbildningsstyrelsen. (2017). *Grunderna för läroplanen för den allmänna lärokursen i grundläggande konstundervisning 2017*. https://www.oph.fi/sites/default/files/documents/186927_grunderna_for_laroplanen_for_den_allmanna_larokursen_i_grundlaggande_konstun_o.pdf
- Utdanningsdirektoratet (u.å.). *Læreplan i kunst og håndverk (KHV01-02)*. Hämtad 17.2.2024 från <https://www.udir.no/lk20/khv01-02/om-faget/fagets-relevans-og-verdier>
- Vänskä, A. (2006). Vikuroivia vilkaisuja. Ruumis, sukupuoli, seksuaalisuus ja visuaalisen kulttuurin tutkimus. *Konsthistoriska studier*, 35.
- World Health Organization. (1948). *Constitution of the World Health Organization*. United Nations. https://treaties.un.org/doc/Treaties/1948/04/19480407%2010-51%20PM/Ch_IX_01p.pdf